

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
ВЫСШЕЕ ОБЩЕСТВО ПО ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ, ЯЗЫКУ И ИСТОРИИ имени АТАТЮРКА

38. ICANAS

(Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)
(International Congress of Asian and North African Studies)
(Международный конгресс по изучению Азии и Северной Африки)

10-15.09.2007 ANKARA/TÜRKİYE

BİLDİRİLER/ PAPERS/СБОРНИК СТАТЕЙ

TARİH VE MEDENİYETLER TARİHİ
HISTORY AND HISTORY OF CIVILIZATIONS
ОБЩАЯ ИСТОРИЯ И ИСТОРИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

III. CİLT/VOLUME III/TOM III

ANKARA-2012

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU YAYINLARI: 14/3

5846 Sayılı Kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna aittir. Bildiri ve panel metinleri içinde geçen görüş, bilgi ve görsel malzemelerden bildiri sahipleri ve panel konuşmacıları sorumludur.

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form, by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission of the Publisher, except in the case of brief quotations, in critical articles or reviews. Papers reflect the viewpoints of individual writers and panelists. They are legally responsible for their articles and photographs.

Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38: 2007: Ankara)
38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 – Ankara/Türkiye: Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi = 38th ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies) 10-15 September 2007. – Ankara/Turkey: Papers: History and History of Civilizations/Yayına Hazırlayanlar/Editors; Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Salim Cöhce, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın. – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012.

3. c.; 24 cm (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/3)

ISBN 978-975-16-2492-5 (tk.)

ISBN 978-975-16-2495-6 (3.c)

1. Tarih, Asya-Toplantılar. 2. Tarih, Kuzey Afrika-Toplantılar. 3. Tarih ve Medeniyetler Tarihi-Toplantılar I. Dilek, Zeki (yay. haz.) II. Akbulut, Mustafa (yay. haz.) III. Cöhce, Salim (yay. haz.) IV. Özer, Zeynep Bağlan (yay. haz.) V. Gürses, Reşide (yay. haz.) VI. Karababa Taşkın, Banu (yay. haz.)
301.2

Yayına Hazırlayanlar/Editors: Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Salim Cöhce, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın.

ISBN 978-975-16-2492-5 (tk.)

ISBN 978-975-16-2495-6 (3.c)

Kapak Tasarım/Cover Design: Tolga Erkan

Baskı/Print: Kalkan Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Büyük Sanayi 1.Cad. No: 99/32, İskitler-ANKARA/TÜRKİYE

Tel: (0312) 341 92 34 **Fax:** (0312) 384 57 46

e-posta/e-mail: kalkanofset@gmail.com

Web: www.kalkanmatbacilik.com

Baskı Sayısı/Number of Copies Printed: 650

Ankara 2012

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

Adres/Address: Ziya Bey Caddesi, Nu: 19, 06 520

Balgat-ANKARA/TÜRKİYE

Tel.: 90 (0312) 287 73 36

Belgegeçer/Fax: 90 (0312) 286 01 70

e-posta/e-mail: yuksekkurum@aturkyuksekkurum.gov.tr

KARMATİLERİN ALTERNATİF SOSYAL YAŞAM SUNMA ÇABALARI

EKİNCİ, Abdullah*
TÜRKİYE/TURCIYA

ÖZET

Orta Çağ İslam Dünyası'nda İsmaili ve Karmatiler alternatif bir sosyal yapıyı dillendirmeye çalışmışlar. Karmatiler, eşitlik ve adaletle daha iyi bir geleceği vadeden mesianik bir hareketi oluşturdular. Bu yüzden onların sunmuş olduğu sosyal karakter inkâr edilemezdir. İslam Medeniyetinin gelişme çağı olarak bilinen dördüncü yüzyıl; Karmatilerin, Kufe, Suriye, Rey, Horasan, Maveraünnehir, Multan, Sind, Yemen, Kuzey Afrika ve Bahreyn üzerinde dramatik nüfuzuna tanıklık etti. Bu dönemde Karmatiler, Bahreyn'de güçlü ve radikal devrimci bir hareket oluşturdular. Aynı zamanda Bahreyn'de devletlerini kurdular. Bu devlet, adalet ve eşitlik yönetiminin bir örneği olarak gösterilir.

Karmatiler, karargâh olarak Selamiyye'yi İsmailî propagandasının merkezi olarak seçmişlerdir. Suriye'de Hama şehrine bağlı Selamiyye kasabasından İslam dünyasının her tarafına propagandacılar gönderiyorlardı. Selamiyye, Suriye'de Asi nehrinin doğusunda, Hama'nın yaklaşık olarak 40 km kuzey doğusunda Hıms'ın 55 km kuzey doğusunda Hama'ya bağlı küçük bir kasabadır. Abdullah, davetini yaymak için Selamiyye'yi merkez edinmiş, buradaki propaganda organizasyonunun başına oğlu Hüseyin'i getirmişti. Diğer oğlu Ahmed Ebu Şela'la'yı ise bazı Irak şehirlerinde özellikle Kufe ve Bağdat'taki propaganda faaliyetlerinin başkanlığına, oğullarından başka birini de İran'daki faaliyetlerin başına tayin etmişti. 260/873-82 yıllarında oğlu Hüseyin ölünce, Abdullah diğer oğlu Ahmed Ebu's-Şela'le'yı aynı zamanda Salemiyye ve Irak bölgesi başkanlığına getirmiştir. 270/883 yılı civarında davetin liderliğine Ahmet geçti. Ahmet kardeşi Hüseyin'in oğlu Said'in vesayetini de üzerine almıştı. Bazı Tarihçiler, bu Said'in Fatimilerin kurucusu ve ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdi olduğunu iddia etmektedirler. Ahmet, İslam dünyasının değişik bölgelerine dailerini göndererek faaliyetlerine devam etti. Bu bölgelerde dailer yeni öğrenciler kazandılar, imamlarının propagandasını yapmaya çalıştılar. Hatta bu dailer sayesinde devlet dairelerine bile sızmaya başladılar. Bu bölgeler Kufe, Basra, Rey, Fars, Horasan, Yemen, İran, Kuzey Afrika, Bahreyn, Suriye ve Sind bölgeleri dailerin gönderildiği ikinci derecedeki merkezler olmuştur.

286/899 yılında Selamiyye'de İmametın kendisine ve dedelerine ait bir hak olduğunu ileri süren Ubeydullah el-Mehdi'nin bu iddiasından dolayı hareket bünyesinde önemli bir bölünme ortaya çıktı. Hamdan ve Abdan, Ubeydullah

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ŞANLIURFA/TÜRKİYE.

tarafından propaganda edilen yeni İsmailî doktrininden desteklerini kestiler. Kendi adlarına faaliyetlerini yaygınlaştırmaya başladılar. Bu süreçten itibaren Hamdan başkanlığındaki gruplar merkezden bağımsız bir hareket olarak kendi ideolojilerini yaymak için faaliyet gösterdiler.

Sonuçta Sultan Gazneli Mahmut (388-421/998-1030), Multan ve Sind Karmatileri ile mücadele etti. Aynı şekilde Selçuklularda Karmatilerle mücadele etti. 1077-1078 yılında, uzun bir kuşatmadan sonra el-Hasa, Selçukluların desteği ile yerel kabileler tarafından alındı. Böylece yaklaşık iki yüzyıllık Karmati hâkimiyeti son buldu. Ama Karmati ve İsmaili etkiler ve onların bakiyeleri günümüze kadar gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karmatiler, Selamiyye, Gazneli Mahmut, Selçuklular.

Orta Doğu, tarihî süreç içinde birçok medeniyete beşiklik etmiş bir coğrafyadır. Köklü bir tarihsel geçmişi olan Orta Doğu, İslam dininin ortaya çıkması ile sarsıntılara neden olacak olaylara sahne oldu. İslam dininin ortaya çıkışı, bölge toplumları için yepyeni sosyo-ekonomik şartların ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Orta Doğu'nun siyasi ve sosyal tarihi 9-10. yüzyıllarda bölünme ve parçalanma alametleri göstermiştir. Bu parçalanma hareketleri, İslam dünyasında, son iki asırda bitmek bilmeyen tartışmaları da başlattı. Bu ihtilaflarla Tolunoğulları, Sacoğulları, İhşidiler, Gazneliler, Selçuklular ile diğer Müslüman devletler ve hanedanlar mücadele etmeye çalıştılar¹. Bu devletlerden bir kısmı siyasi mücadele ederken, Gazneliler ve Selçukluların siyasi mücadelenin yanında sosyal mücadeleyi de gözden irak tutmadıklarını görmekteyiz. Bölgedeki ayrışmanın temeline baktığımızda Orta Doğu'daki siyasi, politik, sosyal ve ekonomik ihtilaflarda, Orta Doğu'nun bu çok kültürlü yapısının etkisi olduğunu görmekteyiz. Orta Doğu'daki

¹ Adı geçen devletlerin mücadeleleri için bkz. El-Mesudi, **el-Tenbih**, Beyrut 1960, 370-376; Taberi, **Tarihü't-Taberi**, III, Beyrut 1987, 17-21; Mesudi, **Mürücü'z-Zeheb**, IV, (Mektebetü'l Asriyye Bas.), Beyrut trz., 280; İbn Tağri Birdi, **Nücümü'z-Zahire**, III-IV, (Darü'l Kitap Bas.), Trz., 50-51; Bahaeddin el-Canadi, **Kitab es-Sülük**, neşr. Hasan Süleyman Muhammed, (Basım yeri yok) 1896, 165,177; S. M. Stern, "İsmâ'ili Propaganda and Fatimid in Sind", **IC**, 23, 1949, 298; A. Hamdani, **The Begininings of the Isma'ili Da'wa in Northern India**, Cairo 1956; aynı mlf., "Shayban and the Isma'ili State of Multan" **The Great Isma'ili Heroes**, ed. A. R. Kanji, Karachi 1973, 14, 15; Farhad Daftary, **The Isma'ilis: Their History and Doktrins**, Cambridge Universty 1990, 150-151; Heinz Haim, **The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids**, tr. M. Bonner, Leiden 1996, 385-392; M. J. Goeje, "La Fin de l'Empire des Carmathes du Bahreyn", **JA**. Tom. V., Paris 1895, 12-13; İbnü'l Esir, **el-Kamil**, X, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, 24-38; İmadüddin el-İsfahani, **Zubdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-Usra**, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, terc. Kınamüddin Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İstanbul 1953, 53; Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", **Belleten**, XXIV, say. 94, Ankara 1960, 209-232; Özaydın, Abdülkerim, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi** (498-511/1105-1118), Ankara 1990, 72-88.

bölünmeyi tetikleyen önemli unsurlardan biri hiç şüphesiz Heterodoks grupların faaliyetleridir. Orta Doğu heterodoksisi siyasi, sosyal ve kültürel tarih açısından ihmal edilemeyecek bir öneme haizdir. Orta Doğu Heterodoksisinin anlaşılması, Türk Heterodoksisinin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır. Fuad Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı'nın çalışmaları ile Ahmet Yaşar Ocak'ın çalışmaları, Türk Heterodoksisinin anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. İslam Heterodoksi'i ile ilgili çalışmalar bu itibarla hayli önemlidir. Bu amaçla biz burada İslam Heterodoksisinde önemli bir yeri olan Karmati kavramı ve Karmatilerin İslam dünyasına alternatif sosyal yaşam sunma çabalarını tahlil etmeye çalışacağız.

1. Karmatî Kavramı

İslam dünyasında başlayan parçalanma alametleri, 9. yüzyılın ikinci yarısında Hamdan b. el Aş'as Karmat'ın Kufe Sevad'ında başlatmış olduğu Karmati hareketi ile farklı bir noktaya geldi. Karmatiliğin, Şia ile ilişkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Karmatiliğin bağlantılı olduğu Batıniyye veya İsmailiyye fırkasının da Şianın çizgisinde olduğu unutulmamalıdır. Hamdan Karmat'ın hareketinden önce ve sırasında Şii mezhepler farklı ve çok sayıda idi. Bu gruplar merkezi hükümete muhalefetten ve imamın Peygamber ailesinden seçilmesinin zorunluluğunu ifade ettiler. Özellikle nassların zahiri manalarını kabul etmeyen gerçek anlamlarını ancak Tanrı ile ilişki kurabilen “masum imamın bilebileceği” temel görüşünü savunan fırkalara ad olarak Batıniyye denilmiştir.² Bu adla anılan hareketler İslam dünyasını yalnızca fikirleri ile meşgul etmediler aynı zamanda terörist faaliyetleriyle halkı bezdirdiler.

Karmati veya çoğul olarak Karamita, İsmailiyye'nin dallarından birine verilen isimdir. Bu kavram Kufe'nin Sevad'ında bir İsmaili lider olan Hamdan Karmat'ın taraftarlarına verildi. Karmat, Hamdan'ın lakabı idi.³ Karmat kelimesinin kökeni ile ilgili bilgiler kaynaklarda farklı manaları içermektedir. Onun kaynağı hakkında tarihçiler, mezhep tarihçileri, hereziyografiler (mîlel ve nihaller) ve coğrafyacılar arasında bitmez tükenmez tartışmalar yapılmıştır. Kaynaklarımızda kısa bacaklı, kırmızı gözlü veya kırmızı derili adam, hatta Hamdan'a ait bir ineğin adı olarak değişik şekillerde açıklanır.⁴ Karmat'ın asıl adı Aş'as b. Hamdan'dır. Kendisi ve ayakları kısa olması dolayısıyla adımlarını sık attığından ona Karmat lakabı

² İ. Agâh Çubukçu, **Gazzalî ve Batnîlik**, 29.

³ İsmail K. Poonawala, “Qaramatah” **ER.**, Newyork, 1987, XII, 126; W. Maderlung, “İbahi” **EP.**, III, 660

⁴ Taberî, III, 2125; İbn el Adim, **Buğyetü'l Taleb**, ed. S. Zekkar, Beyrut 1982, 71; el Nuveyrî, **Nihayet**, M.S., XXIII, 209; Muhammed b. Malik al Hammadî, **Esrar ül Batıniyye**, ed. S. Zekkar, Beyrut 1971, 212; Gazzalî, **Fedailü'l Batıniyye** ed. A. Bedevî, Kuveyt trz., 11-14; İbn el Cevzî, **al-Muntazam** ed. Muhammed el Sabbag, Beyrut 1977, 38-47; Feriza Akbar, “Secular Roots.ıf Religious Dissidence in Early İslam: the Case of Qaramita of Sawad Al-Kufe”, **Journal İnstitute of Muslim Minority Affairs**, vol. 12: 2 London 1991, 380.

verilmiştir.⁵ Karmatî kelimesi Arami dilinde “Gizli Öğretmen” manasına gelmektedir.⁶ İbn Esir, Kufe’li köylü Hamdan’ın kan kırmızı gözlere sahip olduğundan kendisine Kermite lakabı verilmiş olduğunu belirtir. Kermite, Nebati dilinde kırmızı göz anlamına gelir.⁷ El Bağdadi ise Hamdan Karmat yazısını yengeç gibi karmakarışık yazdığı için bu lakabın verildiğini belirtir.⁸

Arap ve Avrupalı modern tarihçiler de Karmat kelimesinin kaynağı için değişik anlamlar vermişlerdir. Massignon, bu kelimenin Vasıt’ın yerel Aramî diyalektinden alınmış olduğunu iddia eder.⁹ İvanow ise, bu kelimenin kökenini Aşağı Mezopotamya’da aramaktadır. Aşağı Mezopotamya’da Karmitha veya Karmutha olarak kullanıldığını belirtir. Kelime bir ziraatçıyı veya basit bir köylüyü ifade eder.¹⁰ De Goeje, kelimenin başlangıçta Kermitha olarak kullanıldığını daha sonra yumuşatılarak Karmath olarak telaffuz edildiğini belirtir.¹¹ Güvenilir dilbilimci İbn Ma’zur, çoğul olan Karmatiler ile tekil Karmati kelimelerinin aynı olduğunu ve farklı bir ırk olduğunu vurgulayacak kadar genişletir.¹² 255 yılında Nubialar ve Faratiyyeler ile birlikte bir zenci isyanını destekleyen bir grup olarak Karmatiyyun ismini kaynaklarda görmekteyiz.¹³ Bu düşünceyi hem Karmatiyyun hem de Nubialar Sudan’dan gelen gruplar olarak düşünen Makdisî, bu düşünceyi daha ileri bir noktaya götürür.¹⁴ Bu manalar üzerine odaklanan Shaban, Karmata’nın bir ırk olduğunu ifade eder. Shaban, Karmatileri, Çad ve Trablusşam arasında en kısa kuzey-güney kervan yolundaki orta yol, eski Libya limanı Garama ile ilişkilendirir.¹⁵ Shaban, Batı ile Doğu Afrika’yı birbirine bağlayan değişik ticaret yollarını tanımlar. Daha sonra da Kızıldeniz’den Arabistan’a ve Körfez Garama’yı Karmati ile ilişkilendirmeye devam eder. Shaban, Arap ticaretinin gelişmiş olduğu yerlerdeki sakinleriyle ilişki kurar. Ona göre, Afrika’nın doğu kıyısında Kızıl denizinin doğusunda çok önemli bir liman olan ve Cidde’ye paralel olarak Ayd Hab gibi inşaat merkezleri inşa edilerek birçok tüccarlar oraya yerleştiler ve nüfusun önemli bölümünü oluşturdular.¹⁶ İlk açıklama olarak Shaban, Afrika hakkındaki bilgisi ve körfeze yerleşenler rivayeti

⁵ Bağdadî, 221; İ. Ağâh Çubukçu, 34; Hammadî, 37; İbn Nedim, 279; Mehmed Şerafeddin, “Karamita ve Sinan Reşididdin”, **DİFM.**, İstanbul 1928, 26-80; Eş’arî, I, 98.

⁶ Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. S. Tuğ, İstanbul 1990, II, s. 685;, “Karmatiler”, XXI, **TA.**, Ankara 1974, 351.

⁷ İbnü’l-Esir, **İslam Tarihi**, (Çev.: A. Ağırakça) İstanbul 1987, VII, 372.

⁸ Bağdadî, 222.

⁹ L. Massignon, “Karmatians”, **EP.**, VI, Leiden 1927, 267.

¹⁰ W. İvanow, **The İsmaili Tradition Concerning The Rise of The Fatimids**, Oxford University Press, 1942, 68-69; Faiza Akbar, 380.

¹¹ De Goeje, “Les Carmathes Du Bahrain Et Les Fatimides”, **JA.**, Tom., V, 1896, s. 18.

¹² İbn Manzûr, **Lisan al Arap**, Beyrut, 1968, III, 377.

¹³ Taberî, III, 1756-1757.

¹⁴ Makdisî, **Ahsan El-Takasim**, I, 241.

¹⁵ Shaban, **İslamic History**, II, 102, 130.

¹⁶ Shaban, 106-107.

açık değildir. İkinci açıklama olarak zenci isyanı ile bağlantılı bahsedilen Nubialar ve Zaghavalar ile ilişkilidir. Afrika kökenli bu insanlar ticaret için bu sahadan gelmiş olabilirler. Daha sonra Afrika ticaretinden daha fazla faydalanmak için Körfeze gelmişlerdir. Shaban, Nubianlar ve Zaghavalara benzeyen Afrika'dan insanların Karmatî olduğunu düşünür ve onları Garama ile ilişkilendirir. Özellikle bu bölgedeki ve Bahreyn'deki Karmatîler'in, zenci isyanının kalıntıları olduğu kesindir.¹⁷ Ayrıca Karmatîler veya Karamita kelimesinin Arapça kaynaklı bir kelime olduğunu da belirtmiştir.¹⁸ Görüldüğü gibi Karmati kelimesinin kökeni ile ilgili değerlendirmeler farklıdır. Bu değerlendirmelerin birçoğunun doğruluk payı vardır. Çünkü Karmati hareketine katılan gruplar homojen bir yapı sergilemeyip daha çok merkezî otoriteden memnun olmayan grupları içermesinin bir sonucu olabilir. Karmati kavramını ve Karmatilere katılan grupları bire indirmek ve yalnızca bir bölgeye ve gruba odaklamak Karmatilerin yayılma politikaları ile de örtüşmemektedir.

“Karmati” kelimesinin dar manada, bir isim olarak “zenci kölelerin isyanından sonra 264/877'den itibaren Aşağı Mezopotamya'da esrara ıttıla ile intisap edilen bir nevi iştirakiyye esasına göre teşekkül eden asi Arap ve Nabati toplulukları”na verilmekteydi. Geniş manada ise, Karmat tabiri IX-XII. asırlar arasında İslam âlemini sarsan eşitlik esasına dayanan geniş bir içtimai ıslahat ve adalet hareketini ifade eder.¹⁹ Karmatîlerin zenci isyanı ile bağlantılarının olduğu kesindir. Zenci isyanının bastırılmasından sonra ve Mu'tedid'in halifeliği döneminde Kufe Savadı'nda idareciler, Karmatî hareketi hakkında bilgi edinmek istemiş olmasına rağmen hareketin bu dönemden önce başlamış olduğu muhakkaktır. Kaynaklarımızda, 269/882 yılında Ahmed el-Tai tarafından bozguna uğratılan, bütün malları ve toprakları alınan el-Heysem el-İcli'yi Karmatî faaliyetlerinin tehlikesinin farkına varan ilk kişi olarak görmektedir. Karmatîlerin tehlikesinin farkına varan el-Heysem, Karmatî liderini tutuklar. Fakat Karmatî lideri gizemli bir şekilde kaçmayı başarır.²⁰ Bu rivayetten 270/883'te Zenci liderinin ölümünden önce Kufe Sevadındaki ordularda birçok taraftarı olan Karmatî hareketi ve liderinin olduğunu çıkarabiliriz. Bu rivayete göre Karmat, merkezi hükümete karşı Zenci isyanına katılmak istemişti. Fakat zenci lideri ile bir anlaşmaya varamadıkları için isyana katılmadılar.²¹

Buna göre, Karmatî hareketi ya zenci isyanıyla çağdaştır, ya da zenci isyanı öncesi köklerinin olduğu da ihtimal dâhilindedir. Ama şu da bir gerçektir ki, Karmatîler, zenci isyanına hareket olarak ittifak kurmak istemişlerdir. İki grup

¹⁷ Shaban, 130; F. Akbar, 381.

¹⁸ İ. Netton, “Carmathians” *Encyclopedia of Arabic Literature*, London 1998, I, 170-171.

¹⁹ L. Massignon, “Karmatîiller” *İA.*, İstanbul 1982, V, 353.

²⁰ Taberi, III, s. 2126; Sabit, 9.

²¹ Sabit, 12; Taberî, III, s. 2130; Faiza Akbar, 381.

arasında antlaşma olmayınca muhtemelen bireysel olarak bazı Karmati mensupları zenci isyanını desteklemiştir. Hem Zenciler hemde Karmatîlerin ittifak yapma teşebbüsleri olmuştur. Her iki hareketin de temel hedefi merkezi hükümeti yıkmak olmasına karşın, çok farklı yollarla bunu gerçekleştirmeye çalışmış olmaları ittifak yapmalarına mani olmuştur. Bu farklılıkları destekleyicilerin mahiyetinde, organizasyonunda ve ideolojisinde görmek mümkündür. Zenci isyanlarının sebebi ticaret idi. Onlar, Basra'nın ticaret zenginliğine dayanmıştı.²² Bu destek iyi organize olmuş bir ordu ve donanmaya müsaade etti. Bu da merkezi hükümetin askeri güçlerine karşı yaklaşık 15 yıl koyabilecek gücü sağlamış oldu. Hâlbuki ilk dönem Karmatî hareketinin ise, ticaret ile ilgisi olmamıştır. Zaten hareketin başlamış olduğu muhit olan Kufe Sevad'ı kırsal bir bölge idi. Bu nedenle Karmatîler'e katılanlar daha çok ziraat ile uğraşan köylüler idi. Zaten Karmatî hareketini yaygınlaştıran dailer bu bölge köylülerinin torunları idiler. Karmatî hareketini destekleyicileri arasında Sudan veya zencilerin olduğu görüşü tam olarak benimsenmeyeceği ortaya çıkmış olmaktadır. Bu gruplardan da bir kısım insanlar Karmatî hareketini desteklememiş olabilirler. Ancak Karmatî hareketi bölgedeki bazı Arap kabileleri arasında da destek bulmuştur. Amir b. Sa'sa federasyonundan Benu Ukayl'ın Benu Karmat ismini gösteren önemli bir rivayet vardır.²³ Aslında Benu Ukayl aşiretinin Karmatî hareketinin ilk görüldüğü Kufe Sevadında rolü açık değildir. Fakat Bahreyn'deki Karmatî hareketini oluşturan güçte çabası vardır. Hatta Karmatî hareketinin ordusunukumanda eden Beni Ukayliler olmuştur. Makrizi'ye göre, Hamdan Karmat'ın ana desteği Kufe Sevadında oturan farklı Arap kabilelerinden gelmiştir. Makrizi bir adım daha ileri giderek Hamdan b. el-Aş'as'ın da bu Arap kabilesinde olduğunu da belirtir.²⁴

2. Karmatîlerin Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları

İlk İsmâ'iliğin toplumsal karakterine ve taraftarlarının bileşimine göz atmakta yarar vardır. Yakındoğu Abbasi yönetimi, ilk iki yüzyıl içinde önemli bir ekonomik dönüşümden geçmişti. Özellikle sanayi, zanaat ve ticarete büyük gelişmeler olmuş ve kentsel alanlar hızla büyümüştü. Bunlara paralel olarak Müslüman toplumunda, üretim araçlarının ve ekonomik ilişkilerinin alışılmış düzeninde de değişiklikler olmuştu. Bütün bu gelişmeler, Abbasi imparatorluğunu yeni gerginlikler ve hoşnutsuzluklarla karşı karşıya getiren önemli toplumsal değişikliklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Emevi dönemi Arap aristokrasisinin yerine şimdi tüccarlar, büyük toprak sahipleri, profesyonel askerler, sivil yöneticiler, dinsel liderler ve eğitilmiş kişilerden oluşan yeni bir sınıf ortaya çıkmıştı. İlk fetihler döneminin garnizon kasabaları, basit askeri kamplar olmaktan çıkıp, kentsel merkezler ve her türlü malalış-verişinin yapıldığı canlı pazar yerleri durumuna gelmişti.

²² Taberî, III, s. 1783, 1835.

²³ İbn el Adim, 71; Makrizi, *Kitab al-Mukaffa*, ed. Zekkar Ahbarî'l Karamita, Damascus 1980, 407.

²⁴ Makrizi, İttiaz, I, 156

Mevalinin özgürleşmesi Arap ve Arap olamayan Müslümanlar arasındaki, ilk zamanlarda Şiiliğin kitle tabanını sağlayan hoşnutsuz toplumsal sınıfın doğmasına neden olan ayrımı, ortadan kaldırmıştı. Bu yeni ve daha karmaşık sosyo-ekonomik çevre içinde yeni çıkar çatışmaları ortaya çıktı. Geniş anlamda kent, artık kırdan daha kesin biçimde kopmuş ve göçebe boyların üyeleriyle topraksız çiftçileri, mülklerinden ve mesleklerinden cazip gelirler sağlayan kentin zengin sınıflarından keskin biçimde ayırmıştı. Sonradan halk ve birçok hoşnutsuz grup, doğal olarak, kurulu düzene karşı çıkan her türlü harekete yakın durdular.²⁵ Bölgede çıkan İsmaili-Karmati isyanında asiler, köylülerin belirli bir ölçüde destek vermelerini sağlamışlardı. İsyanın sosyal tabanı ağırlıklı olarak, Abbasi idarecilerinin uzunca bir süredir hayal kırıklığına uğrattığı Bedevilere dayanıyordu. Hareketin liderliği şehirli kesimlerde olmasına rağmen muhtemelen kasabalardaki alt sınıfların da desteğini almaya çalıştılar. Bunda da başarılı oldular. Çok sayıda genç insan, çöllerdeki İsmâ'ili kamplarına katıldılar; bu gençler eski hayat tarzının silinip süpürülmesi, imtiyazlı sınıfların bertaraf edilmesi ve mutlak adaletin hâkim kılınması gerektiği duygusuyla hareket ediyorlardı.²⁶ İran ve Irak'ta küçük çapta bazı köylü ayaklanmaları ve rejim karşıtı örgütlenmeler oluşmaya başladı. Aynı zamanda çeşitli yerel hanedanlar ortaya çıktı. Bu bölgelerde ilk ciddi huzursuzluk işareti, Basra yakınlarındaki büyük malikânelerde tuz bataklıklarının kurutulması için çalıştırılan zenci kölelerin ayaklanması ile ortaya çıkmıştı. Ancak gerek Arap, gerekse Arap olmayan hoşnutsuz gruplar için en büyük çekim kaynağı İsmâ'ilik-Karmatilik oldu. Dünyada adaletin hâkimiyetini sağlayacak Mehdi'nin kısa zamanda geleceği beklentisi üzerinde odaklanan 3/9. yüzyıl İsmâ'ililiğinin mesajı, farklı kökenlerden gelen ezilen halk yığınlarına çekici gelen bir mesaj oluşmuştu. Hareket, yetenekli Karmati-İsmaili dailer sayesinde artar bir şekilde taraftar buldu.²⁷

Karmati Davası'nın farklı ırk ve bölgelerde kolayca yayılmasındaki en önemli etken, çeşitli inanç ve kültürlerden bir takım motiflerin propagandalarda kullanılmasıdır. Karmatilerin sahip olduğu düşünce tarzı, bazı tarihçiler tarafından Orta Çağdaki eşitlikçi anlayışın en belirgin bir örneği olarak değerlendirilir. Bu da Karmatilerin kadının statüsü ile mallar hakkındaki uygulamalarıdır. Nizamülmülk Siyasetnamesinde hareketi, Mazdeki hareketin bir devamı olarak göstermektedir.²⁸ Karmati uygulamalarının doruk noktasına ulaşması, Bahreyn Karmatileri tarafından kurulan devlette görülmektedir. Dava, Ebu Said tarafından propaganda yapılmasına rağmen, bu dönemde açık bir şekilde herhangi özel bir sosyal program içermedi. Yine de eşit haklara; yaşamda eşit fırsatlara sahip olunması gereğine

²⁵ Lewis, 92-93; Farhad Daftary, 155.

²⁶ Hodgson, M. G. S., *İslam'ın Serüveni*, İstanbul 1995, 470.

²⁷ Lewis, s. 93; Farhad Daftary, 155.

²⁸ Nizamülmülk, Hasan b. Ali b. İshak et-Tusi, *Siyasetname*, Haz., M. A. Köymen, İstanbul 1990, 228-237.

inanılan eşitlikçi prensipler, Bahreyn Karmati devletinin organizasyonunda önemli bir rol oynamış görünmektedir. Özellikle, mal-mülke sahip olmada, zirai sahaların ekiminde, vergilerin toplanmasında, halkın harcamalarının karşılanmasında ve temel sosyal haklardan mahrum olanlara devlet yardımının değişik tipleri, sosyal propagandada önemli rol oynamıştır. Toplum işlerinin yönetiminde de Ebu Said ve onun halefleri bazı yüksek rütbeli memurlardan oluşan ve etkili ailelerin temsiline dayanan, “İkdaniyye” adı ile bilinen bir konsül oluşturdular. Büyük kararlarda “İkdaniyye” adı verilen konsüle akıl danıştılar.²⁹ Bahreyn Karmatilerinin refahı ile ilgili durum ve özellikle bölgede kurulan düzen, İbn Havkal ve Nasır-ı Hüsrev’in ilgisini çekmiştir. 443/1053 yılında el-Ahsa’yı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev, Saidiler olarak adlandırılan Bahreyn bölgesindeki Karmatilerinin faaliyetlerini hayranlıkla anlatır.³⁰

İslam dünyasının değişik bölgelerine gönderilen İsmâ’ili dailer, farklı sosyal tabakaları cezp ettiler. Hareket başlangıçta Halife’nin yönetim merkezinden uzaklaştırdığı kentleşmemiş çevrelerde büyük ilgiyi gördü. Başlangıç döneminde sosyal içerikli propaganda yapan İsmâ’ili hareket, ayrıcalıklı şehir tabakalarına ve merkezi yönetime karşı protesto şeklini aldı. İlk dönem İsmâ’ili-Karmati hareketinin tepkili olduğu sosyal taban hakkında belirtmeye çalıştığımız bilgilere ilaveten, hareketin sosyal taban, sahip olduğu Devr-i Setr ve Devr-Zuhur dönemleri ve her bölgenin yapısına göre de şekillenmiştir. Yalnız Onlar, bu süreçlerde siyasi ve sosyo-politik şartları nazarı dikkate alarak hareketin şekillenmesini sağlamaya çalıştılar. Bu nedenle İsmâ’ili-Karmati hareketi, kasabalardaki en üst tabakadan da bazı taraftarları almayı reddetmedi. Fakat Zenci isyanında olduğu gibi, başlangıçta şehirli emekçi sınıflar ve esnaflar (zanaatçılar) onlara katılmadılar. Muhtemelen şehirli emekçi sınıflar ve esnaflar İsmâ’ili-Karmati dailerinin propagandalarını menfaatlerine uygun bulmamış olabilirler.

Kısaca, ilk dönem İsmâ’ililer başlıca hitap etmiş olduğu gruplar, bedeviler ve köylü sınıfı olmuştur. İsmâ’ililer son dönemlerine kadar kentlere sızmayı gerçekleştirememelerinin bir sonucu olarak bedevilere ve köylülere bel bağladılar. Bununla birlikte rejime karşı esnaf ve sanatkâr grupları ve kentin çalışan sınıflarının desteğini harekete kazandırmak için Orta Çağın başlarında Müslüman kentlere İslamî loncalar olarak isimlendirilen kurumları veya profesyonel loncaları kullanmaya çalıştılar. Bu manada İslamî loncalarla Karmatiler arasındaki bağlantıyı belirtmekte fayda vardır. Fuad Köprülü ve Massignon bu bağlantıyı vurgulamaya çalışan ilim adamlarıdır. İsmaililer ile bağlantısı olduğu düşüncesini öngören Massignon’nun düşüncesini³¹ Fuad Köprülü’de savunmaktadır.³²

²⁹ Farhad Daftary, 119.

³⁰ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvahap Tarzi, İstanbul 1994, 82.

³¹ Massignon, L., *Al-Hallaj, martyr mystique de l’Islam*, t. I, Paris, 1922, 399; amlf., “Sıf”, *İA*, Eskişehir 1997, 10, 555-556; amlf., *Opera Minora*, t. I, Paris 1922, 397-400.

³² Köprülü, F., *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s. 92; Hodgson, I, 470.

İlk dönem İsmâ'îlîleri öncelikle kentli olmayan çevrelerde yoğunlaşmalarına rağmen İsmâ'îlî taraftarları bölgeden bölgeye farklı sosyal tabakalardan oluşan karmaşık bir toplum oluşturdular. Irak'da dava bir dereceye kadar bedevi kabileleri ve başlıca Kufe Sevad'ının köy sakinlerini cezpt etti. İsmâ'îliye basit sosyo-ekonomik bir sistem kurdu. İsmâ'îli-Karmatî grupların başlangıçtaki başarısına tanıklık eden sosyal grup, yarı bedevi olan göçebeler idiler. Orta Çağ İslam dünyasında yayıldığı bölgelerden olan Bahreyn ve Suriye'de Bedevi kabileler hareketin bel kemiğini oluşturdu. Yemen'de İsmâ'îliye, dağ bölgelerindeki kabilelerce desteklendi. Daha sonra Kuzey Afrika'da misyon, Kutama Berberileri üzerine temellendi. İran'daki dava başlangıçta köy nüfusunun ihtida etmesi üzerine amaçlandı. Cibal'deki ilk dailer, Rey çevresindeki vadilerde yoğunlaştılar. Karmatîlerin başlangıçta başarısız olmaları, onları, merkezi otoriteye karşı isyan çıkarmada öncülük edebilen büyük bir taraftar elde etmek için, İran'da yeni bir politika uygulamaya yöneltti. Bu politikaya göre, yönetici sınıflara doğru çabalarını yönlendiren dailer, özellikle, Horasan ve Maverâünnehir'de bu taktiği uyguladılar. Bu amaçla kendi aristokrati olan Emir el-Hüseyin el-Mervezi'yi kuzeydoğu İran'da dava'nın başına getirdiler. Karmatîler, bu bölgede birçok yüksek memuru kazanmalarına rağmen, politik herhangi sürekliliği olan bir başarıya öncülük edemediler. Hareket, herhangi bir doğu eyaletindeki yöneticilerin ihtidasını da elde etmede başarısız oldu. Sonuçta, bir şekilde idareci sınıfı kazanma açısından, dava'nın ilk 20 yılında teşkilatını kurmada başarılı olduğu bölge en doğudaki Sind bölgesi oldu. Orada Fatimî hanedanının halifeliğini kabul eden İsmâ'îlîler, yerel yöneticileri kendi tarafına çekerek Multan kentini başkentleri yaptılar. Fakat Gaznelî Mahmud, Multanı aldı. Daha sonra Sultan Mahmud, Karmatîlerle yaptığı siyasi ve sosyal mücadelede sonucunda birçok İsmâ'îlînin öldürüldüğü 401/1010-1011 yılının sonunda, bölgede Karmatî-İsmailî yönetimine son vermiştir.³³

Karmatîlerin farklı bölgelerde farklı tabanları olduğu gibi bu bölgelerdeki uygulamaları ve önermiş oldukları yaşam tarzları da farklı olmuştur. 295/907-8 yılında, Sevad bölgesinin daisi olan Ebu Hatim el-Zutti, bölgedeki yandaşlarını organize etmiş ve onların yaşam tarzlarını da düzenlemeye çalışmıştır. Ondandır gelen dai'nin adına izafeten Buraniyye diye isimlendirilen grubun bölgede aktif faaliyetleri oldu.³⁴ "Buraniyye" ismi, Kufe Sevadında Hamdan ve Abdan'ın ilk dailerinden biri olan İshak el-Burani'yi göstermesi daha çok muhtemeldir.³⁵ Sevad bölgesinin Karmatî idarecisi Ebu Hatim el-Zutti, taraftarlarına sarımsak, soğan, pırasa ve turp yemeyi, hayvan kesmeyi yasakladı.³⁶ Bu nedenle Ebu Hatim'in

³³ Stern, S. M., "Ismaili Propaganda and Fatimid Rule in Sind" *IC.*, 23, 1949; Hamdani, A., "Shayban and the Ismaili State of Multan" *The Great Ismaili Heroes*, ed. A. R. Kanji, Karachi, 1973; 14-15; Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Tarihi*, Ankara 1989, 19; Farhad Daftary, 125; Heinz Haim, *The Empire of The Mahdi: The Rise of the Fatimids*, tr. M. Bonner, Leiden 1996, 385-392.

³⁴ Makrizi, *İttî'az*, I, 179.

³⁵ Makrizi, 179.

³⁶ Makrizi, 179.

tarafatları daha sonraları et yemekten kaçınanlar veya vejeteryanlar manasına Bakliyya olarak anıldılar. Ebu Hatim el-Zutti köken olarak Hindistan'dan gelme idi. Bu bölgedeki insanların yeşil sebzeleri ve kökleri içeren yemekleri yemenin, hayvan kesmek ve yemenin yasak olduğuna inanmakta idiler³⁷. Bununla birlikte sarımsak, soğan, pırasa ve turp'un yasaklanmasının arkasındaki fikir çok açık değildir. Muhtemelen Ebu Hatim bu ürünleri yerel bir şekilde tüketmekten ziyade ihraç etmek istemesinden kaynaklanmış olabilir. Bu yılın sonunda Ebu Hatim tamamen görme gücünü kaybetti ve taraftarları arasında fikir ayrılıkları başladı. Bu Karmati koalisyonu İsa b. Musa ve Mes'ud b. Hurayth gibi liderlerin idaresi altında Güney Irak'ta birkaç yıl daha varlığını sürdürdü. 312/925 tarihinde beklenen Mehdi olduğunu iddia eden bir adamın çevresinde toplandılar. Bu grup, Abbasilerce bozguna uğratıldı ve dağıtıldılar. Daha sonra 316/928 tarihinde Bakliyya olarak adlandırılan Karmatiler, Sevad'da tekrar isyan ettiler. Bu dönemde İsa b. Musa Abbasilerce yakalandı; Fakat, 320/932 yılında hapisneden kaçtı. Misyonerlik faaliyetlerine yeniden başladı. Sonuçta İranlılar'a karışan Bakliyya kolu, Ebu Tahir el-Cennabi'nin güçlerine katıldılar ve Bahreyn'e gittiler. Orada Acemiyyun olarak adlandırılmaya başlandılar.³⁸

Karmatiler, dönemin İslam Dünyasına yönetim açısından da farklı bir takım hususları alternatif olarak sunmaya çalışmıştır. Özellikle, Ebu Said'e izafeten Saidiler olarak da adlandırılan Bahreyn Karmatileri farklı bir yönetim tarzını oluşturmuştur. Malati, Bahreyn Karmatilerin reisi Ebu Said'in ölümünden sonra idari mekanizmada reformlar yapıldığını belirtir. Bu reformların en önemlisi "İkdaniyye meclisi"dir. Karmatiler, Ebu Said öldüğünde adalet ve doğrulukla hükmeden taraftarlardan altı kişilik bir şura meclisini oluşturdular. Bu Şura Meclisi, 443/1053 yılında Nasır-ı Hüsrev'in bölgeyi ziyaretinde hâlâ mevcuttu. "İkdaniyye" adı verilen bu meclis zirai işlerde çalıştırdığı 30.000 zenci köleye sahipti. Onlarda öşür veya vergi yoktu. Herhangi bir kimse fakirleşir veya borçlanırsa diğerlerinin yardımı ile durumu eski haline getirilirdi. Alacakta alacaklılar sadece anaparayı isterlerdi. Lahsa'ya gelen herhangi bir yabancı sanatkâra, gelişinde kendi işyerini kurabilmesi için yeterli para verilirdi. Fakir olan ailelerin ihtiyaçları umumi hesaptan karşılanırdı. Nasır Hüsrev, Lahsa'da devlete ait ve devlet tarafından korunan değirmenler gördüğünü belirtir. Bu değirmenlerde hububat ücretsiz öğütülmekteydi.³⁹

Nasır-ı Hüsrev, Lahsa'da kedi, köpek, eşek gibi bütün hayvan çeşitlerinin yendiğini belirtir. Bununla birlikte zorunlu olarak satış için arz edilen hayvanların

³⁷ Makrizi, 180.

³⁸ Faiza Ahbar, s. 385-386; Farhad Daftary, 134.

³⁹ el-Malati, Ebu Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Askalani el-Şafii, **et-Tenbih ve'r-Red ala ehli'l ehva ve'l-Bid'a**, neşr. Sven Dederling, İstanbul 1936, 16-17; Nasır-ı Hüsrev, 82.

başının ve derisinin teşhiri emredilmekte idi.⁴⁰ Böylece alıcıların ne aldıkları bilmeleri sağlanıyordu. Nasır, Lahsa'da gördüğünü belirttiği günlük yaşamla, idari anlayışla, iktisadi düzen ve dini hayatla ilgili vermiş olduğu bilgilerden, İslam dünyasının yabancı olduğu yaşam felsefesi ve devlet düzeni oluşturmaya çalıştıklarını anlamaktayız. Karmatiler ve onlarla mücadele etmeye çalışan gruplar arasında şiddetli mücadeleler sergilenmesinin temelinde bu anlayış farklılığı yatmaktadır. Bu anlayış farklılığını İbnü'l Esir ve Sabit b. Sinan gibi Orta Çağ tarihçileri eserlerinde örnekler vererek anlatmaya çalışmışlar. Bu örneklerden biri; asilere katılan oğlunu geri çağırarak için çöl kamplarına giden bir kadının yaşadıklarıdır. Kadın, kampların eşitlikçi, mevcut toplumun âdetlerini bilinçli biçimde reddeden ve kendi ihtilalci normlarının katı bir biçimde uygulanmasını isteyen cü'retîkâr atmosferinden korkar. Ailesine bağlılık duygusundan azede olan oğul, bir annenin oğlu üzerindeki haklarını tanımadığını gösterecek bir kararlık ve gaddarlık noktasındadır. Bunun üzerine anne oğlunu reddeder ve Karmatilere karşı suçlamalarla dolu olarak geri döner⁴¹. Sosyal hayat ile ilgili farklı bir ayrıntıyı Ali Mazaheri vermektedir. O, İslam toplumunun bazı kesimlerince şarkı ve müziğe ilgi göstermemelerine rağmen Kudüs'teki Karmatilerin koro halinde şarkı söylediklerini ve dinsel müzik çaldıklarını belirtmektedir.⁴² Mazaheri'nin bahsetmiş olduğu dinsel musiki "Ülfet Törenlerinde" yapılan müzikli törenler olsa gerek. İslam dünyasının aşırı tepkisi ile karşılaşmalarının arka planında, Karmatilerin söz konusu yapısı ile bütün kurum ve kuruluşları ile mevcut yapının alternatifi olarak ortaya çıkmış olmaları yatmaktadır. Kurmaya çalıştıkları sosyal ve iktisadi düzenin olumlu sayılabilecek bazı hususları olduğu gibi olumsuz sayılabilecek pek çok hususları da olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

Sonuç olarak, İslam dünyasının bölünme ve parçalanma alametleri göstermeye başladığı 9. yüzyılda Karmatiler, alternatif bir sosyal yaşam sunma çabası içine girdiğini gözlemekteyiz. Karmatiler düşünce tarzlarını propaganda ederken bulundukları bölgenin sosyoekonomik yapısından yararlanmaya çalıştılar. Karmati hareketini oluşturan grupların bir kısmı; çöl, bedevi hayat ve yaşam tarzında yetişmiş, diğer kısmı ise, siyasal iktidarın uygulamalarından rahatsız olan sosyal gruplardan oluşuyordu. Coğrafi yapının dehşeti de bu unsurlara eklendiğinde ortaya haşin, asi, sert mizaçlı ve yağmacı insan tipleri ortaya çıktı. İslam etihlerinin akabinde kabilevi/etnik mücadeleler de, Karmatiler'in doğuşunda

⁴⁰ Nasır-ı Hüsrev, 82, 137; Lewis, s. 100; Arap kabileleri arasında benzer uygulamaların varlığı dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. İbn Kuteybe, **Uyunu'l Ahbar**'da Esed kabilesinden bazı Arapların, Emeviler döneminde iyi beslenmiş kedi ve köpeklerini keserek yediklerine dair bilgi vermektedir. İbn Kuteybe, **Uyunu'l Ahbar**, III, s. 348'dan aktaran Bakır, Abdulhalik, **Orta Çağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, Ankara 2000, 161; Ayrıca Orta Çağ İslam dünyasındaki et ticareti ve etli yemekler hakkında geniş bilgi için adı geçen eserin 160-180 sayfalarına müracaat ediniz.

⁴¹ Sabit b. Sinan, **Tarihü'l Karamita**, ed. S. Zekkar, Darü'l Hasan, 1986, 27; İbnü'l Esir, VIII, 156.

⁴² Ali Mazaheri, **Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları**, İstanbul 1972, 9.

önemli rol oynamıştır. Bu durumlar Karmatiler ile ilgili kavramların algılanışına etki ettiğini görmekteyiz. Karmati kavramına verilen anlamların arka planına baktığımızda yukarıda vermeye çalıştığımız sosyal ve fizikî çevrenin önemli bir etkisinin olduğunu görmekteyiz.

Orta Doğu'nun yukarıda ifade etmeye çalıştığımız karakteristik yapısının izlerini, sonraki dönemlerde de görmek mümkündür. Hatta Orta Doğu'nun bugünkü yapısına baktığımızda da geçmişin izlerini rahatlıkla görebiliriz. Bu açıdan siyasi ve sosyal yapısının fotoğrafını çekmeye çalıştığımız Karmati Hareketi'nin etkileri daha sonraki dönemlerde de yer yer kendisini göstermiştir. Özellikle bölgenin tarihi geçmiş, coğrafik ve sosyo-kültürel yapısı, çağdışı ve feodal değerlere sadık kalmak, kültürel olarak entelektüel olmayan bir hoşgörüsüzlük olarak tanımlayabileceğimiz tavırlara da tesir ettiğini görmekteyiz. Bölgede ortaya çıkan siyasi ve fikri hareketler arasındaki bağlantılara bakacak olursak öncelikle, kültürel bir gerilik olarak tanımlanan fundamentalizm ile yukarıda anlatmaya çalıştığımız gruplara mensup olan bireylerin sergilemiş olduğu tavırlar arasında paralelliklerin olduğu görülecektir. Her iki grup da dini eylem ve aktivitenin bir sorunu olmaktan çok, sosyal ve iktisadi analizlerin bir problemi olarak ortaya çıkmışlardır. Daha çok bireysel ve toplumsal protestoların dini bir hüviyet kazandırılmış formu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapısı ile Anadolu ve Orta Asya'daki bazı grupları da etkilemişlerdir. Özellikle, Karmatilerin karakteristik yapısına baktığımızda; tutuculuk, kültürel bir gerilik, bağnazlık, hoşgörüsüzlük, temel insan hürriyetlerini yok saymak ve son olarak da dışlayıcılık gibi hususlar ön plana çıkmaktadır. Bu anlayış, Orta Doğu'daki siyasi yapılanma içinde de ifadesini bulmuştur. Bölgede Arapların koruyuculuğuna soyunan Baas Partisi, bu yapıdan etkilenen en önemli siyasi hareket olarak kabul edilebilir.

Kısaca, yukarıda sayılan şu sonuçlaritibarıyla bir genel değerlendirme yapılacak olursak, Orta Doğu'daki heterodoks grupları bilhassa İsmaili-Karmati grupları, başta Orta Doğu olmak üzere Türkiye ve Orta Asya'da (Hazarlar gibi) sosyal ve kültürel izler bırakmıştır. Bugün Orta Doğu ve adı geçen diğer bölgeler ile ilgili sağlıklı tahlillerin yapılabilmesi, bölgenin siyasi, sosyal ve iktisadi yapısının anlaşılmasıyla mümkün olacağı kanaatindeyiz.